

Diasporaa jälgedes

Pagulaskogukondade dokumenteerimise rahvusvahelisest raamist

Joel Wurl

Immigratsiooni Ajaloo Uurimiskeskus

Kõigepealt tahan avaldada siirast tunnustust konverentsi organiseerijatele mitte üksnes selle eest, et ka mulle anti võimalus konverentsist osa võtta, vaid erakordse saavutuse eest midagi niisugust üldse korraldada. On tähtis, et me tunnistasime: veel isegi kümne aasta eest ei oleks see sümposium saanud toimuda. Kui Immigratsiooni Ajaloo Uurimiskeskus (*Immigration History Research Centre, IHRC*) 1996. aastal umbes samasugust üritust korraldada proovis, sai see olla üksnes väikesemõõduline.¹ Tollal saime teada, et Põhja-Ameerika akadeemilises kogukonnas võiks Balti diasporaa kogemuse dokumenteerimisega tegelevaid arhiive ja uurijaid vaid kahe käe sõrmedel üles lugeda. Samas andsime endale aru, et huvi niisuguse ülevaate vastu on tekkimas nii Eestis, Lätis ja Leedus kui ka väljaspool Baltimaad. Alles kujuneval interneti ajastul oli veel raske täpselt teada saada, millega keegi kusagil tegeleb. Võtmeisikute tuvastamine ja toimiva koostöövõrgu loomine ei olnud lihtne.

Üks „koht“ oli aga olemas ka tollal, kus tunti suurt huvi ajaloo säilitamise ja tõlgendamise vastu ning mõeldi juba pikemat aega rahvusvahelise võrgu loomisele – see oli diasporaa ise. Balti kogukondade elu väljaspool kodumaad oligi ju tegelikult sellele suundumusele üles ehitatud. Niisiis oleksime pidanud nn juhtivate teadusasutuste uued kujunevad ideed siduma maailma eri piirkondade pagulaste pikaajalise pühendunud tööga. Täna sel nõupidamisel, kus meie eesmärk on kujundada selgem ettekujutus, kuidas edendada Balti rahvaste arhiivinduslikku maastikku väljaspool kodumaad, tahaksin peamise õppetunnina rõhutada üht: meil tuleb kasutada neid põhimõtteid ja protsesse, mis on dokumenteerida tahetavas nähtuses endas iseenesest juba olemas. Balti diasporaa ei ole üksnes ajaloo osa, mis väärib suuremat uurijatähelepanu, vaid kujutab endast ka sotsiaalset süsteemi, mille raames tegutsedes oma eesmärgini jõuda.

Kuigi Teise maailmasõja järgse pagulaste rände ajalugu on paljudele tänasel sümposiumil osalejatele niisama tuttav kui mullegi, tahaksin siiski anda sellest üldise ülevaate, et rõhutada oma mõtet diasporaa infrastruktuurist.² Kõik sõjajärgses ajas toimunud ei ole veel lõpuni selge, sealhulgas pole vähetähtis sadade tuhandete kodutute ja kodumaata inimeste ränne üle kogu maailma. Ameerika ajaloo tavaettekujutuse järgi seostatakse 1945. aasta suve sõjategevuse lõppemise ja stabiilsuse saavutamise. Maailma nendes osades, mis olid aga sõja peamine tallermaa, andis tooni hoopis teine reaalsus. Seal tähendas sõjalise konflikti lõpp ühiskondliku kaose ja inimeste enneolematult laiaulatusliku ümberpaiknemise algust. Ainuüksi Euroopas on oma kodust ilma jäänud inimeste arv rabav. Hinnangud lahknevad ja on põhimõtteliselt umbkaudsed. Näib siiski, et tõenäoliselt oli sõja aastatel sunnitud oma elukohta vahetama 60 miljonit inimest, vahetult sõja lõppemise järel oli aga kodutuid 20 miljonit.³

¹ *Baltic Diaspora Guide Project*, kahepäevane ettevalmistav sümposium 1996. aasta aprillis, mida toetas Minnesota Ülikooli Immigratsiooni Ajaloo Uurimiskeskus Rahvusvahelise Teadusvahetuse Programmi (*International Research Exchange Program, IREX*) raames.

² Põhjalikumalt sel teemal vt. Joel Wurl, *Documenting Displacement: The Migration of Archival Sources from Post-WWII East European Émigré Group*. – *Archival Science*: vol. 5, no. 1, March, 2005, lk.79-92.

³ Michael R. Marrus, *Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*. New York: Oxford University Press, 1985, lk.4.

Tollane maailm oli nii laialdase põgenikekriisiga toimetulekuks halvasti ette valmistatud. Kriisi keskuseks sai Saksamaa okupeeritud tsoon, kus umbes 7 miljonile Nõukogude vägede pealetungi eest läände suundunud põgenikule lisandusid miljonid kodutud ja pagendatud sakslased ja väiksem hulk neid, kes olid üle elanud holokausti. Sai järjest selgemaks, et suur hulk kõigest ilma jäänud eurooplasi kas ei saa või ei taha koju tagasi minna.⁴ Teise maailmasõja tagajärjeks ei olnud üksnes sõjalised purustused, vaid Nõukogude sõjaväe kontroll alade üle, mis vallutati ja annekteeriti Kolmanda Reichi idapiirkonnas. Nende alade põgenikud olid olnud sõja-aastatel mandri kahe kõige võimsama ja hävitavama sõjamasina purustuste haardes. Kui sõja viimastel kuudel Nõukogude väeüksused Saksa rindejoonest Ukrainas, Poolas ja Baltimaadel läbi murdsid, mõistsid paljud, mis ootab nende kodumaad ja ka neid endid, kui nad peaksid koju jääma. Osa neist oli Saksa vallutusele eelnenud nõukogude ülemvõimu juba kogenud ja nad tundsid ennekõike hirmu kohaliku elanikkonna vastu rakendatavate surveabinõude pärast. Riias, Tallinnas, Lvovis ja Vilniuses põgeneti sõna otseses mõttes kuulirahe ja pommide lõhkemise all. Osa põgenes ka hiljem, kui riikliku iseseisvuse kaotamisest ja valitsuse allutamist Nõukogude kontrollile oli saanud paratamatus.⁵

See nn viimane miljon keeldus UNRRA (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) ja liitlaste sõjajõudude ametkonna nõusolekul ja abil repatrieerumast ja seega tuli neid pikema aja vältel Euroopas, peamiselt Saksamaal majutada.⁶ Laagreid rajati mitmel pool Kesk-Euroopas ja Saksamaal. UNRRA asemele astus Rahvusvaheline Põgenike Organisatsioon (*International Refugee Organization, IRO*) - ÜRO allasutus, mille loomisel oli oma osa Ida ja Lääne võimude vahelises peatselt käivitunud külmas sõjas. Ajutisi nn kogunemiskeskusi oli üle 750. Neile, kes kodumaale tagasi pöörduda ei tahtnud, oli DP-laager midagi enam kui ajutine abinõu. Ennekõike oli see elujäämise paik. Eri rahvusest ja kõikvõimaliku taustaga inimesed – nii süütud sõjapõgenikud kui ka kriminaalse taustaga inimesed, kes kõik olid kas füüsiliselt või emotsionaalselt kannatada saanud - asusid läbisegi. Kuhugi minna neil polnud, elatusvahendeid ei olnud ja keegi ei teadnud, mis neid ees ootab.

Kui aga kuud aastateks venisid, sai laagritest ajapikku pagulasühiskonna inkubaator. Käivitaja ja organisaator ses kogukonna ehitamise tavatus protsessis oli haritlaste - õpetajate, kirjanike, kunstnike, poliitikategelaste, vaimulike jt erakordne arvukus. Määrav oli Ida-Euroopa haritlaste ebarportsionaalselt suur esindatus, sest neile olnuks elu kodumaal kui mitte võimatu, siis talumatu vähemalt. Nad said aru, et asukoha muutus ja pagulus ei tähenda nende ühiskondliku tegusa elu lõppu, vaid tegelikult suurendab nende võimete ja teadmiste vajalikkust. Tulemuseks oli hämmastavalt paljude institutsioonide loomine peaaegu igas laagris: koolid algkoolidest ülikoolini, erinevate usutunnistustega kirikud, muusikaansamblid

⁴Vt. Marrus, *Unwanted*, lk.317-24, kus on põhjalikult juttu UNRRA tegevuse õnnestumistest ja luhtaminekutest; vt. ka Haim Genizi, *America's Fair Share: The Admission and Resettlement of Displaced Persons, 1945 – 1952*. Detroit: Wayne State University Press, 1993), kus ta lk. 22 tuletab meelde, et enamik põgenikest lahkus kodumaalt vabatahtlikult.

⁵ Kõike põhjalikum akadeemiline uurimus Teise maailmasõja järgsest põgenike liikumisest on Mark Wymani töö *DP: Europe's Displaced Persons, 1945 – 1951*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998; 2nd ed. Rahvastiku liikumist ajendanud põhjuste, eriti etniliste/rahvuslike kogemuste kohta vt. ka Marrus, *Unwanted*; Anna D. Jaroszynska-Kirchmann, *The Exile Mission: The Polish Political Diaspora and Polish Americans, 1939 – 1956*. Athens, OH: Ohio University Press, 2004; Milda Danys, *DP: Lithuanian Immigration to Canada After the Second World War*. Toronto; Multicultural History Society of Ontario, 1986; Wsevolod Isajiw, Yury Boshyk, ja Roman Senkus, toim., *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1992.

⁶Marrus, *Unwanted*, lk.316 on juttu paljude põgenike repatrieerumise ränkadest tagajärgedest, mis lõppesid sageli hukkamisega.

ja teatritrupid, poliitilised parteid ja omavalitsusorganid, spordivõistkonnad, skaudiprogrammid ja muidugi kirjastamisettevõtted ning kirjanduslikud rühmitused.⁷ Organisatsioonid ja ettevõtmised olid valdavalt rahvuslikud, vahel ka kultuuride vahelised ja kõiki neid ühendas üks: hoida alles see, mis oli laagriasukate kodumaal hävimisohus.

Enamik „viimasest miljonist“ sai tänu IRO ja mitme teise (peamiselt religioosse taustaga) rahvusvahelise organisatsiooni tegevusele laagritest tulema ja suundus Euroopast üldiselt kaugemale. Protsess kestis aastaid ja selle aja jooksul oli laagrikogukondade institutsionaalne ettevõtlikkus juba sedavõrd toekaks muutunud, et kannatas ümberistutamise välja ja lõi hajutatud lätlastele, leedulastele, ukrainlastele, eestlastele, poolakatele ja teistele kontinentidele diasporaakogukonna tuuma.⁸

Mida uued saabuvad oma uuele võõrustajamaale kaasa toid? Maiste varade mõttes on põgenik ühtäkki ilma peaaegu kõikidest isiklikest ja ühisvaradest. Põgenemispaigast jõudis DP-laagritesse vähe maist vara, vähe ka raamatuid ja dokumente. Raamatute nappus näiteks selgitab palavikulist kirjastamistegevust laagrites, kus mimeograafidel või laagriasukate ja humanitaarabitöötajate hangitud rohmakatel trükimasinatel anti uustrukis välja sadu rahvuskirjanduse klassikatekste. Vahetu ajend oli DP-laagrite laste jaoks õppematerjalide puudus, läbiv jõud aga üldisem eesmärk: kultuuri nurgakivide ringlemine ja edasiandmine. See ei avaldunud mitte ainult mineviku sisu reprodutseerimises, vaid ka uue kirjanduse, ajakirjanduse, muusika, teatrietenduste, publitsistika, kunstiteoste jpm viljakas loomises. Kui laagriasukate sõjaeelne materiaalne looming laagritesse enamasti ei jõudnud, siis laagriaastate kollektiivne looming tuli uuele välismaisele kodumaale nendega kaasa.

Ida-Euroopa põgenike DP-laagrite kogemus ja pagulaste ümberasumine on jäänud migratsiooniajaloo suhteliselt väheuuritud tahuks, mida ei saa põhjendada esmaste allikmaterjalide puudumisega. Ühendriikide arhiividesse ja mujalegi on jõudnud publikatsioonide, isiklike paberite ja organisatsioonide dokumentide rikkalik materjal.⁹ Allikad peegeldavad pagulaskogemuse pidevust. Parim näide on laagrites (Augsburgis, Belsenis, Berchtesgadenis ja Geislingenis) neljakümnendatel-viiekümnendatel asutatud paljud ajalehed ja seeriaväljaanded, mis jätkasid ilmumist New Yorgis, Chicagos, Torontos, Kalamazoos (Michiganis), Kennebunkportis (Maine'is) ja mitmel pool mujal. Ma ei ole veel sattunud laagrites välja antud perioodika täieliku bibliograafia ega loendi peale, aga näinud olen ma niisuguseid väljaandeid kümnete ja kümnete kaupa. Arhiivinduslikust vaatepunktist torkavad kohe silma hädaoludes kirjastatud ja levitatud trükiste säilitamiskeskused. Arvestades laagriasukate ablast lugemishuvi ei ole kahtlust, et ainus takistus veelgi suurema trükitoodangu väljaandmisel oli pidev tehnika ja paberi puudus. Laagri juhtkond ja elanikud olid algusest peale ebasoodsates oludes. Nagu üks ajaloolane on kirjutanud, oli sõja lõpukuudel tunne „nagu oleks natside bürokraatia kogu paberi endaga kaasa võtnud“.¹⁰ Osa

⁷Wyman, *DP*, 5. ptk, „Camps Become Communities,“ lk. 106-130.

⁸DP-laagrite episoodi olulisusest Ühendriikide immigratsiooni- ja välispoliitikas vt. Gil Loescher, John Scanlan, *Calculated Kindness: Refugees and America's Half-Open Door*. New York: The Free Press, 1986; Norman L. Zucker ja Naomi Flink Zucker, *The Guarded Gate: The Reality of American Refugee Policy*. New York: Harcourt-Brace-Jovanovich, 1987; Zucker ja Zucker, *Desperate Crossings: Seeking Refuge in America*. New York: M.E. Sharpe, Inc., 1996 ja Joel Wurl, *From Exiles to Ethnic?: The Post-World War II Diaspora Program at the Immigration History Research Center*. - *Spectrum*, 1994, lk.1-4.

⁹Sõjajärgsete migrantide poliitiliste hoiakute kujundavat rolli kirjeldab ammendavalt Jaroszynska-Kirchamann, *The Exile Mission*. Nõukogude Liidu lagunemise mõju pagulaskogukondadele kirjeldab Thaddeus Radzilowski, *With a Whimper, Not a Bang: The Fall of Communism and U.S. Ethnic Groups*. - *Spectrum*, 1994, lk.11-15.

¹⁰Danys, *DP*, lk.59.

sariväljaandeid trükiti isegi vanapaberile, palju kirjutati käsitsi, sealhulgas ka kooliõpikuid ja muid trükimaterjale.

DP-laagrites ei ilmunud mitte üksnes publikatsioonid, vaid sealsest tegevusest jäid järele kirjalikud dokumendid. Humanitaarabiasutused ja riigiametnikud aitasid paljude pagulasorganisatsioonide toimikuid laagritest välja viia ja seda tegid ka laagrielanikud ise. Nii nagu trükised aitasid ka kaasavõetud dokumendid ümberasumise järel organisatsioonide tegevust jätkata. Paljud laagris loodud organisatsioonid üksnes tegevuse jätkamisega ei piirdunudki, vaid seda ka laiendati. Ilmekad näited on Ülemaailmne Leedu Kogukond (*Lithuanian World Community*), Läti hoolekandeselts „Daugavas Vanagi” (*Latvian Welfare Association "Daugavas Vanagi"*) ja Ukraina Pagulaste Saksamaa Keskesindus (*Central Representation of Ukrainian Émigrés in Germany*). Ümberasumise järel poliitilise, kultuurilise ja sotsiaalse organiseerituse vajadus paisus ja dokumendiloojate arv kasvas hüppeliselt.

Ühendriikides on niisuguste organisatsioonide ja nende juhtide dokumendid ja muud paberid Ameerika immigratsiooni iga etapi kõige arvukam ja paremini hoitud dokumendiliik tänu pagulaskogukondade endi otsesele tegevusele ja pühendumisele. Sisserännanute kohta üsna ebatavalise sammuna ei piirdunud Teise maailmasõja järgsed pagularühmad ainult oma institutsioonide ja kogemuse hoolika dokumenteerimisega, vaid asutasid paarikümne Ameerikasse ümberasumise aasta järel ka oma arhiivid. Neist on tähelepanuväärsemad 1960. aastatel loodud Läti Uuringute Keskus (*Latvian Studies Center*) Kalamazoos Michiganis ja Eesti Arhiiv Ühendriikides (*Estonian Archives in the U.S.*) Lakewoodis New Jersey's. Mõlemasse koguti suhteliselt lühikese ajaga hulgaliselt trükiseid, isiklikke dokumente, käsikirju, organisatsioonide toimikuid, audiovisuaalseid materjale ja esemeid. Personali moodustasid valdavalt poole kohaga töötajad ja/või vabatahtlikud. Mõlema keskuse teadlik eesmärk oli oma piiratud ressursside raames rakendada arhiivide korrastamisel, kirjeldamisel ja säilitamisel kindlaks kujunenud norme.

Viimastel aastatel on mõlemad institutsioonid sõlminud kokkuleppe Immigratsiooni Ajaloo Uurimiskeskusega (IHRC), et paigutada enamik oma kogusid keskuse hooldasse, Minnesota Ülikooli uude arhiivihoonesse. Kogud, mis on IHRC kodulehel otsingumootorist leitavad, sisaldavad üle 1000 jooksva jala dokumente ja pabereid Eesti Arhiivist Lakewoodist ja ligi 250 jalga endisest Läti Uuringute Keskusest. Materjalide vastu on huvi tundnud mitmed USA ja Euroopa uurijad. Dokumentide lõpliku töötlemiseni on veel palju teha, aga nagu varem öeldud, teeb IHRC personaliküsimuse jooksvaks lahendamiseks koostööd eesti ja läti kogukondadega nii Ühendriikides kui ka nende päritolumaades.¹¹

Sõjajärgsete pagularühmade ustavus arhiveerimisele tuleneb DP-laagrite rahvuskultuuri säilitamise missioonist paguluses, mis oli sügavalt juurdunud ja ühine peaaegu kõikidele pagulastele laagrielu algusest peale. Just see oli tollase ja ümberasumisel jätkatud intensiivse haridus-, kunsti-, poliitika- ja folkloorialase tegevuse peamine ajend. Elu tuli igal võimalikul viisil pühendada rahvuslikku identiteeti määratlevate osiste ja väljendusviiside kaitsmise üritusele. Paljud olid rohkem kui ühe võõra valitseja all omal nahal kogenud rõhumist, mis ei tähendanud ainuüksi isiklike kaotusi ja surma, vaid rünnakut rahva hinge, tema keele, usu ja pärandi vastu.¹² Ajaloolane Mark Wyman on niisugust pühendumist ja selle päritolu kokku võttes kirjutanud: “Sõjas kaotati palju millest jäädgi lõplikult ilma. Aga palju jäi ka alles. Alles jäi mälu ja põgenikelaagrisse kaasa võetud tolmused päevinäinud

¹¹ Immigratsiooni Ajaloo Uurimiskeskuse (*Immigration History Research Centre, IHRC*) otsingumootor VITRAGE asub http://www.ihrc.umn.edu/research/vitrage/search_all.htm

¹² Danys, *DP*, lk. 13 tuletab meelde, et kultuuriline hävitustöö ei kaasnud ainuüksi Nõukogude võimu, vaid ka natside okupatsiooniga, mil hävitati näiteks 40 aastat koostatud leedu keele sõnaraamat ja paljud rahvamuusika salvestused.

kohvrid. Kaitsta seda vähest, mis alles ja see üles ehitada, oli paljude laagrielanike peamine ülesanne”.¹³

Sellest põgusast ülevaatest koorub välja rida sõjajärgsetele DP-kogukondadele iseloomulikke jooni. Muidugi on niisuguste tunnusoonte üldistav esitamine alati problemaatiline, pagulaskogemus ei olnud erinevatel rahvustel mingil juhul ühetaoline, ühtmoodi ei suhestatud endid ka uue keskkonnaga.¹⁴ Teatud tunnuseid võib aga käsitada enam-vähem universaalseina ja need annavad arhiivitöötajatele rahvusvahelises plaanis kätte ka suuna, kuidas ehitada pärast tänast konverentsi üles toimiv tegevuskava.

Esimene ja ehk kõige ilmsem tunnus - diasporaa oli ja on pühendunud kultuuri säilitamisele. Nagu eespool öeldud avaldus see mitmes vormis, sealhulgas arhiivide rajamises ja käigushoidmises. Sõjajärgsetele pagulastele polnud arhiivid mitte ainult aken minevikku vaid ka vahend, mis tagas elujõu ja meelekindluse kogukonnas aidates võidelda nii kultuurilise represseerimise vastu Euroopas kui ka assimileerumise vastu uues kodus. Arhiivide olemasolul ja arendamisel oli täita umbes samasugune roll kui laupäevakoolidel pagulasnoorte elus, emakeelsetel trükistel, antikommunistlikul liberaalsel poliitilisel aktiivsusel, rahvuskirikute töö, keele- ja piirkondlikel uuringutel ülikoolides jm. Riski tingimustes on arhiiv kultuurile elutähtis varjupaik, kus on talle nii olnu kui olemasolev ja kust võtta ehitusmaterjali tuleviku tarbeks.

Arhiivide põhimõtteline tähtsus ühiskonna funktsioonide säilitamisel ja toetamisel on sellel konverentsil osalejatele selge. Lihtne oleks aga piirduda oma personalivaeguses üksnes institutsioonide argitoimetustega ja unustada arhiivide sõna otseses mõttes otsustav ja orgaaniline roll kultuuri säilitamisel. Tõsiasjade silmist laskmisel on arhivaar Jeanette Bastiani tabavalt sõnul oma hind: „Ühiskond, millel ei ole dokumente, on piiramisrõngas ühiskond, mis peab kaitsma ennast, oma identiteeti ja oma ajalugu, ilma et tal oleks kindlat alust, millele toetuda.“¹⁵ Niisugune meeldetuletus olgu meile allikaks, kust ammutada inspiratsiooni aktiivseks ja loovaks tööks.

Lisaks kultuuri pühendunud säilitamisele ilmutas diasporaa kindlat usku sõnavabaduse ja informatsioonile vaba juurdepääsu vajalikkusele. Näinud niisuguste põhiõiguste väljajuurimist kodumaal, sai sellest paguluses hinnatud teema. Uues ühiskonnas loodi suures koguses ilukirjandust, kunstiteoseid, võeti ette akadeemilisi uurimusi, algatati ettevõtmisi hariduse vallas jpm. Ühesõnaga - pagulaskultuuri jätkuvaks arenguks ja elujõuks ning ideede vabaks kujunemiseks peeti eelkõige oluliseks kunsti- ja humanitaarteaduste vallas peituvat jõudu. Märkida tuleb ka seda, et pagulaskogukonnad ei jäänud ükskõikseks suhtudes valvsalt sõja ajal sooritatud tegudesse või potentsiaalselt kahtlastesse sidemetesse oma päritolumaa esindajatega. Valdav väärtussüsteem aga, nagu seda peegeldavad erakordselt arvukad avaldatud ja avaldamata dokumendid, eelistas ikkagi avatust.

Ka arhivaari eetika soosib samamoodi igal võimalikul juhul vaba ja igakülgset juurdepääsu informatsioonile. Siingi tuleb aeg-ajalt paratamatult rakendada piiranguid, et pidada lugu materjali looja soovist või et tagada informatsiooni kasutatavus nii praegu kui ka tulevikus. Tooni annab aga poliitika ja tegutsemine, mis hõlbustab meile usaldatud allikate kasutamist. Muidugi ei tähenda see ainult kasutusluba, vaid ka meetodeid ja vahendeid, mis aitaksid allikate tuvastamisele kaasa. Nii nagu ei väsinud oma loomingut ja intellektuaalse pärandi ülestähendamisel, kirjastamisel ja sisu eksponeerimisel pagulaskogukonnad, nõnda

¹³Wyman, *DP*, lk. 157.

¹⁴Jaroszyńska-Kirchmann, *The Exile Mission*, lk. 231.

¹⁵Bastian, *Owning Memory*, lk. 87.

peavad ka arhiivid oma kogude sisu edastamisele kindlaks jääma, keskendudes internetile kui töö peamisele tribüünile.

Siit jõuame pagulaskogukondade järgmise iseloomuliku tunnuseni - teravdatud arusaamisele suhtlemise olulisusest. Kõik elukohta vahetanud rahvad on oma ajaloos ilmutanud selget kalduvust anda välja ja levitada ajalehti, brošüüre, büllettäne ning muid trükitud või paljundatud materjale, et säilitada tihe side mõnikord kaugete asupaikade vahel. Diasporaale tähendasid toimivad suhtlemiskanalid ühtekuuluvust, ühist vereringet. Eemalolek kodumaast ja kaasmaalastest võimendas trükiuudiste ja kirjade vahetamise tähtsust kõikide laagriasukate silmis. Nagu mainitud, on rohkesti tõendeid visadusest, millega pagulased koostasid ja levitasid informatsiooni mitte ainult DP-laagrites, vaid ka ümberasumisele järgnenud aastakümnetel üle kogu maailma laiali pillutatud kolooniates.

Arhivaari ja uurija edukaks tööks on suhtlemine samasuguse elulise tähendusega. Üllataval kombel suhtutakse sellesse sageli ükskõikselt. Internet on muidugi seniolematu võimalus oma suhtlemisvõrgu laiendamiseks. Enam ei pea lootma olemasolevate arhiiviallikate teadaandmisel vaid infolehedele, akadeemilistele väljaannetele ja suusõnalisele levikule. Ent harjumus eelarvamustevabaks suhtlemiseks ja usk selle sisulisse tähtsusesse meie töös ei ole nii kindel kui peaks. Üks praeguse sümposiumi tulemusi võiks olla rahvusvahelise internetiühenduse loomine, mis oleks avatud kõigile, kes on valmis oma arhiivi uutest kogudest või uurimisalgatustest teavet andma. Minu meelest oleks see väheste pingutustega teostatav väärtuslik võimalus selle konverentsiga algatatud mõttevahetust käigus hoida.

Diasporaas võeti kasutusele ka muid suhtlemisviise peale materjali massilise tiražeerimise ja taas on meil sellest õppida. Aegade jooksul on kogukonna ühendamisel olnud olulised isiklikud kontaktid ja mõttevahetus. Nagu üks uurija hiljuti on öelnud: „Ükskõik millise pagulasega rääkida, alati tuleb välja, et oldi kontaktis kas kirja teel, aeg-ajalt külas käies, kingitusi vahetades või üksteist hädas aidates.“ Sageli püsisid niisugused vastastikused kontaktid ka siis, kui elati päris kauges maailma otsas.¹⁶

Niisuguse suhtlemisviisi olulisust mõistavad arhivaarid ja uurijad oma kogemuse põhjal muidugi. Aga kas meil on piisavalt järjekindlust otsimaks võimalusi, kuidas ehitada üles meeldivaid kollegiaalseid töösuhteid, millest oleks sisulist kasu meie üritusele edendada pagulaskogukondade dokumenteerimist? Niisugune arusaamine kommunikatsioonist eeldab nii struktuure, ressursse kui ka tõsimeelset pühendumist partnerlusele. Oluline võimalus sedalaadi kontaktideks loodi hiljuti tänu Immigratsiooni Ajaloo Uurimiskeskuse kahele kraadiõppe stipendiumile: Hildegard ja Gustav Musta stipendiumile Eesti Ameerika-uuringuteks ja Ameerika Läti Seltsi stipendiumile Läti Ameerika-uuringuteks. Programme toetavad olulises mahus Põhja-Ameerika pagulaskogukonnad (Läti stipendiumi puhul ka Läti valitsus). Need on mõeldud iga-aastase rahalise toetusena tudengile, kes uurib kas eesti või läti pagulust ja soovib astuda Minnesota Ülikooli kraadiõppesse, kus tal on ligipääs IHRC mahukatele allikmaterjalidele.¹⁷ Ka on IHRC toetanud läti uurijate tööd meie keskuses, et anda neile arhiivikogemust ja aidata korrastada ja kirjeldada läti paguluse materjale. Lähitulevikus on sama võimalik ka eesti kogude puhul. Niisugustel vahetustel ja rahalistel stipendiumidel, mille eesmärk on luua uusi uurijaandeid toetavaid struktuure ja tõhustada informatsiooni kättesaadavust, on potentsiaali muuta juhusidemed terviklikuks asutuste vaheliseks koostööks. Loovaid algatusi, mida kasutada meie kujuneva võrgu tugevdamiseks, on kindlasti teisigi.

Pagulased pöörasid muidugi suurt tähelepanu mitmesuguste organisatsioonide loomisele. Nagu eespool öeldud, tõi ümberasumine kaasa tohutul hulgal poliitiliste, sotsiaalsete ja usuühenduste asutamise. Nende otsene eesmärk oli kogukonna tugevdamine ja

¹⁶ Jaroszynska-Kirchman, *The Exile Mission*, lk.231

¹⁷ Ülevaate programmide saab keskuse kodulehelt aadressil: <http://www.ihrc.umn.edu/>

kultuuri aluste säilitamine väljaspool kodumaad. Kui pagulased maailma eri paikadesse laiali suundusid, osutus niisuguse organisatoorse süsteemi tähtsus veelgi suuremaks, liites diasporaa kui terviku struktuuralselt. Kas meie arhiividel ja uurimisrühmadel on vaja samasugust kindlat ja püsivat organisatsiooni? Ma ei ole päris kindel, kuigi otsustades, mida sümposiumi järel edasi teha, tasuks sellele ehk hoolega mõelda. Head kavatsused, kui neil selget raami pole, pahatihti soikuvad.

Lõpetuseks aga üks paguluse üldine tunnusjoon, mida saab ja tuleb matkida - see on selge tõdemus, et füüsiline eraldatus ei takista ühtekuuluvust. Pillutatuna aastakümneteks üle mitme maailmajao, on Baltimaade ja teiste Ida-Euroopa alade pagulaskogukondadel seniajani alles ülemaailmne ühtekuuluvustunne ja identiteet, mis ei eelda kuulumist ühte geograafilisse ruumi. Need kogukonnad on meile tõestanud, et ühine süsteem ja eesmärk on saavutatav ja alalhoitav ka siis, kui asjaosalised ise asuvad eri paikades ja üksteisest kaugel.

Arhiividele on järeldus selge. Käesoleva konverentsi ja arhiivides tehtava töö taga kummitab põhimõtteline küsimus: kus on pagulasarhiivide koht? Diasporaa kogemus kinnitab, et nõnda küsida on mõttetu ja tarbetu. Enamik materjalist jääb kahtlemata pagulasi vastuvõtnud maadesse ja tähendab tihti koostööd nn juhtivate keskarhiividega nagu IHRC, Hooveri Instituut, Kanada Rahvusarhiiv, osa aga tuleb tagasi pagulaste kodumaale. See sõltub üksikute inimeste ja organisatsioonide soovist ja nõnda see peabki olema. Kõige tähtsam on õppida diasporaa oskusest luua elujõuline tervik üksteisest kaugel asuvatest osadest. Peame senisest rohkem pühenduma kultuuri säilitamisele ja levikule, avama juurdepääsu meie käsutuses olevatele allikatele, mitmekesistama oma suhtlemisvahendeid nii laias ulatuses kui ka üksikisikute ja institutsioonide tasandil. Muidugi peame ehitama üles struktuurid ja töötama välja programmid, mis laseksid meil oma ühist eesmärki tõhusamalt täita.

Ühesõnaga - me ei saa piirduda diasporaa kogemuse **dokumenteerimisega**, vaid peaksime targu õppima ka selle **eeskuju järgima**.

Inglise keelest tõlkinud Anne Lange